

TÜRKİYE VE ÇİN ARASINDAKİ KÜLTÜR MÜBADELESİNİN TARİHİ GEÇMİŞİ

SADI YANG CHAO CHUN*
Çeviren : TÜTEN ÖZKAYA**

(Eski Çin'de T'u-chüeh adı verilen) Türkler içten, dürüst, ihtiyatlı ve uzak görüşlü olan cesur insanlardı. Kuşaklar boyunca ülkemizin kuzey bölgesinde yaşamışlardır, atalarının soyu Han sülâlesi dönemine kadar uzanır. Orta Çin ile temasa geçmelerinin uzun bir tarihi vardır. T'u-chüehler, M.S. 6. yüzyılda Gobi çölünde ortaya çıktılar. Tölesler'i ve Tarduşlar'ı(?) ("Tourant") yenilgiye uğrattılar ve giderek güçlü ve müreffeh bir devlet haline geldiler. Kuzeyde bulunan bütün devletleri hâkimiyetleri altına aldılar ve doğudan batıya doğru binlerce mil uzanan topraklarda güçlü bir Türk imparatorluğu kurdular. Güneyde Orta Çin ile komşu olduklarından, Sui T'ang sülâleleri döneminde, Çin halkıyla yakın temaslarda bulundular. Bu dönemde, hem savaş ve hem de barış yapıldı. Çin hükümdarları, Türk kağanlarına bazen unvanlar verdiler ve bazen de kızlarını onlarla evlendirdiler. Ekonomik bakımdan birbirine etkide bulundular.

M.S. 583 yılında Göktürk (T'u-chüeh)'ler Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldılar. Batı Göktürkler, batıda yeni bir idare kurdular ve Hazar denizinden güneyde Hindukuş dağlarına kadar uzanan bölgeye hâkim oldular. İpek yolunun kapanmadan kalmasına Türkler sebep olmuştur. Orta Çin'de üretilen ipek ve porselen, Türkler vasıtasıyla Bizans'a kadar ulaştırılırdı. Araplar'ın Orta Asya'ya geldiği 8. yüzyıldan sonra, bütün Türk kavimleri Arap hâkimiyeti altına girdiler ve Hezhong bölgesine dağıldılar. Daha sonra, Arapların gücü zayıflamaya başlayınca, Türkler Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı hanedanlarını kurdular ve eski güçlerine yeniden kavuştular. Osmanlı Türkleri Anadolu'da bir devlet kurdular ve yavaş yavaş Güneydoğu Avrupa'ya doğru yayılmaya başladılar. Doğu Roma İmparatorluğu'nu zapt ettiler ve İstanbul'u başkent yaptılar. Daha sonra

* Prof., Southwest Asian Research Institute, Yunnan University, Kunming, China.

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi.

bu devlet, Asya, Avrupa ve Afrika olmak üzere üç kıtaya hâkim olan büyük bir imparatorluk haline geldi ve Batı Asya'ya ve Doğu Avrupa'ya altı yüzyıl hâkim oldu. Bu devletin başarısı, Hunlar'ın ve Moğollar'ın başarılarından çok daha büyüktü. Türklerin, imparatorluklarını kurmak üzere Doğu Asya'dan batıya doğru gitmelerine rağmen, Türkler ile Çinliler arasındaki temas hiç bir zaman kesilmedi. Çin kültürü Türk halkının yaşamına nüfuz etti ve Türk devletinin faaliyetlerini etkiledi. Aynı şekilde, Türklerin faaliyetleri Çin tarihi ile ilgili eserlerden hiç bir zaman yok olmadı. Türklerden *Lumei*, *Ruomu* ya da *Rumî* olarak söz edilirdi. Bu iki halkın birbirine karşı olan saygısı hiç bir zaman eksilmedi. Yuan ve Ming sülâleleri zamanında, Çin çayı ve porseleni *Ruomu*'ya ihraç edilirken, Türkler İslâmiyeti doğruya doğru yaydılar. 19. yüzyıldan itibaren, hem Türk ve hem de Çin imparatorlukları zayıflamaya başladılar. Her iki ülke de kendi meseleleriyle çok meşgul olduğundan, aralarındaki temas artık eskisi kadar yakın değildi. Bununla birlikte, Mançu sülâlesinin son yıllarında bile, imparator Guangxu (Kuang-hsü) sultan Abdülhamid'e, saltanatının 25. yıl dönümü münasebetiyle, armağanlar göndermiştir. Bu durum, iki halk arasında uzun süren dostluğu açıkça göstermektedir. 1972 yılında, Çin, Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurdu ve iki millet arasındaki dostlukta yeni bir sayfa açıldı. Türk ve Çin halkı arasındaki dostça ilişkilerin uzun tarihini hatırlamak çok büyük önem taşır. Bu makale, iki halk arasında geçmiş yıllarda yer olan kültür mübadelesini ele almaktadır. İki ülke arasındaki uzun süren dostluğu geliştireceğini ümit ederim.

1. SUİ SÜLÂLESİNDEN YUAN SÜLÂLESİNE KADAR UZANAN DÖNEMDE TÜRKLER İLE ÇİNLİLER ARASINDAKİ KÜLTÜR MÜBADELESİ

1. TİCARET

Göktürklerin yükselişi Aşina T'umên (Bumin) kağan zamanında başlamıştır. T'u-mên kağan Göktürklerin şefiydi. Göktürklerin Batı Wei ile ticarete başladığı M.S. 546 yılında, T'u-mên kağan Çungarya havzasındaki Töles oymaklarını yenilgiye uğrattı ve yaklaşık 10.000 aileyi kendine tâbi kıldı. Göktürkler giderek güçlenip büyüdü ve T'u-mên kağan Ju-ju (Juan-juan) prensesine evlenme teklif etti. Ju-jular'ın şefi bu teklife çok kızdı ve T'u-mên kağanı azarlamak için bir kişiyi elçi olarak ona gönderdi ve "siz, bizim demircilik yapan kölelerimizsiniz! Böyle bir teklif yapmaya nasıl cesaret edebilirsiniz?" dedi. Bu söz üzerine T'u-mên kağan çok sinirlendi ve Ju-ju elçisini öldürttü ve bu defa, Batı Wei sülâlesinden bir prensese evlenme teklif etti. Batı Wei, prenses Changle'yi (Chang Lo Konçuy'u) T'u-

mên kağan ile evlendirdi. Bu sebeple, Göktürkler Ju-ju oymaklarına saldırdılar ve sonunda, M.S. 522 yılında, onları yenilgiye uğrattılar. Bu olaydan sonra T'u-mên kağan kendine "İ-li" kağan adını verdi.

T'u-mên kağanın kavmi yükselmeye başlayınca, Kuzey Wei'ye kuryeler göndermek ve onunla ticareti devam ettirmek istediler. *Zhou Kitabı* şöyle yazar: "T'u-mên kağanın kavmi müreffeh bir hale gelmektedir. İpekli kumaş satın almak üzere sınır bölgesine gelmeye başladılar ve Çin ile az da olsa temasda bulunmak istediler".

M.S. 545 yılında, Kuzey Wei, Annuopantuo ile birlikte Han sülâlesinden olmayan Jiquan halkını Göktürlere gönderdi. Onlar "güçlü Kuzey Wei şimdi bize elçi gönderdi, muhakkak müreffeh bir hale geleceğiz" diyerek bu olayı kutladılar. Bu sözler, Göktürklerin Kuzey Wei elçisini kabul etmeyi arzu ettiklerini gösteriyordu. Ertesi yıl, T'u-mên kağan, özel yöresel ürünlerden oluşan armağanlarla birlikte, Kuzey Wei'ye bir elçi yolladı.

Göktürklerin Orta Çin ile yaptıkları ticaretin başlıca ürünleri, demirden eşyalar, beyaz kumaş ve atlar idi. Bu malların ülkenin içine akışı, Kuzeybatı Çin'de yaşayan halkların yaşamını iyileştirmiştir.

Göktürkler, daha 5. ve 6. yüzyıllarda demirden eşyalar satmaya başlamışlardır. Onların Altay dağlarının güneyinde, oldukça büyük demir eritme ocakları vardı. Ju-jular'ın şefi, Göktürlere "demircilik yapan köle" adını vermişti, zira bunlar demir ticaretinde işçilik yaparlardı.

Yöresel tüketimi karşılamanın yanı sıra, Göktürkler ihtiyaçları olan başka şeyleri almak amacıyla da, ürettikleri demirden eşyaların ticaretini yaparlardı. Bu, Çin ile ticaretin devam ettirilmesi için çok önemli bir sebep idi.

Batı Roma İmparatorluğu'ndan Orta Asya'ya gönderilen elçi Zemarchos, Göktürk demircilerinin demirden eşyaları Orta Asya'nın çeşitli ülkelerinde sattıklarına sık sık tanık olmuştur. Göktürkler, aynı zamanda, kuzey-batı sınırındaki Han sülâlesi halkı ile de ticaret yaparlardı ve ticaret yaptıkları mallar arasında demirden eşyalara da rastlanırdı.

Göktürklerin Orta Çin'e ihraç ettikleri başka bir ürün de, pamuklu kumaştı. Pamuk üretimi, Kuzey Sung (960-1127) döneminde Orta Çin'de başlamıştır. Bununla beraber, tarihî kayıtlara göre, daha Kuzey ve Güney sülâleleri döneminde, Gaochang bölgesindeki halk, yöresel olarak, pamuklu kumaş üretmekteydi. Sinkiang'daki Tuokuzisalai harabelerinde, T'ang

sülâlesi dönemine ait pamuk tohumları ve pamuklu kumaş bulunmuştur. Bu buluntu, Göktürklerin en görkemli bir dönemi olan 6. yüzyılda, pamuk üretiminin, bu bölgede yaygın bir şekilde yapılmış olduğunu göstermektedir. Daha sonra, Niya'da, Han dönemine ait olan bir mezarda yapılan kazıda, pamuklu pantolon ve mendiller ortaya çıkarılmıştır. İlk incelemeden sonra, bunların pamuktan yapıldığı inancı hâkim olmuştur. Bu durum, Göktürklerin yaşadığı bölgede pamuk üretiminin, 6. yüzyıldan daha önce bile başlamış olabileceğini göstermektedir.

5. ve 6. yüzyıllarda, Kuzey Çin ile Batı arasındaki kara trafiği oldukça yoğundu ve ticarî temaslar sık idi. Göktürklerin pamuk ve kumaşları, Orta Çin'e doğru sürekli olarak akıyordu. T'ang şairi Zhang Ji, *Liang Zhou Ci* adlı şiirinde şöyle yazar: "Çölde sayısız at çingiraklarının sesi duyuldu, çok miktarda beyaz kumaş Xian'a taşınırdı". Çok büyük miktarda kumaşın Orta Çin'e taşındığını bu şiirden anlayabiliriz. Bu durum, o bölge halkının bazı ihtiyaçlarını karşılamıştır. Buna karşılık olarak, Orta Çin'deki dokumacılar, kuzey-batı sınırında yaşayan halk için özel süsler yapmışlar ve üzerinde "hu" harfi motifler bulunan özel ipekli kumaşlar dokumuşlardır.

Kaydedilmeye değer başka bir ticaret unsuru ise, Orta Çin'e kadar nüfuz eden atlardır. Göktürkler göçebe insanlardı. Bütün Göktürk kavimleri at yetiştirmeyi iyi bilirlerdi. Bu sebeple, Göktürkler tarafından Sui ve T'ang sülâlelerine gönderilen armağanlar arasında, güzel atlar çok önemli bir yer tutardı. Göktürklerin yükselişinden yıkılışına kadar aradan geçen 200 yıl içerisinde, Sui ve T'ang sülâlelerinin imparatorlarına gönderilen Göktürk armağan listesinde, atlara yaklaşık 40 kez rastlanmıştır. Hatta atların başka mallarla takas edilmesi halk arasında daha da revaçta idi. Atlar, askerî nüfuzun artırılması ve tarımın geliştirilmesi bakımından, Sui ve T'ang sülâleleri için büyük önem taşırdı. Bu sebeple, hem Sui ve hem de T'ang sülâleleri kuzeyli halktan çok sayıda at satın almışlardır.

T'ang sülâlesinin ilk yıllarında, at cinsini ıslah etmek üzere özel bir idarî teşkilât kuruldu. Çok sayıda saf kan at, sınır bölgesinden ve hatta Orta Asya'dan getirilmiştir. *T'anglar'ın Eski Tarihi-Batı Halkı Hakkında Notlar*'da şöyle yazar: "Yanqi halkı 633 yılında, Gui-çi(Kuça) halkı 631'de ve Shulei halkı 636'da Çin'e atlar göndermişlerdir. Bundan sonra saf kan atlar batıdan Orta Çin'e sürekli olarak getirilmiştir. Yukarıda bahsedilen atlardan başka, Guligan, Jiegu ve Geluolu, v.s. cinsi atlar da, üretilmek üzere Orta Çin'e getirilmiştir.

Batı bölgelerinden getirilen saf kan atlar, Orta Çin'deki atların cinsini ıslah etme sürecine hız vermiş ve T'ang sülâlesindeki atların niteliğini yükseltmiştir. *T'anglar'ın Yeni Kitabı*'nda şöyle yazar: “*Hu*¹ halkından gelen damızlık atlar sayesinde atlar daha güçlü oldu”. Batıdan gelen saf kan atların varlığı, Shan-si vilâyetindeki T'ang mezarında ortaya çıkarılan kilden atlar tarafından doğrulanmıştır.

Shan-si vilâyetindeki ve Sinkiang özerk bölgesindeki, Han ve T'ang dönemlerine ait olan mezarlardan çıkarılan kilden at figürleri, bir bakıma, batıdan gelen saf kan atların Orta Çin üzerine yaptığı etkiyi göstermiş ve batıda, Göktürkler ile Orta Çin'de yaşayan halk arasındaki yakın ilişkiyi canlı bir biçimde yansıtmıştır.

T'ang sülâlesi zamanında, kuzey-batı sınır bölgesinde, atlar ipek ile takas edilirdi. Çin ipğini Göktürklerin atları ile değiştirmek çok revaçta idi.

2. SİYASİ FAALİYET

Göktürkler yükselmeye başlar başlamaz, Orta Çin'deki Kuzey Wei ile temas kurmak istediler ve T'u-mên kağan zamanında aralarında resmî bir ilişki kuruldu. Bu andan itibaren, iki halk çok yakın ilişkilerini devam ettirdiler. Tarihî kayıtlara göre, T'u-mên kağandan, Baimei (Boyla) kağana kadar uzanan yaklaşık 200 yıl içerisinde, Kuzey Wei, Ch'i, Sui ve T'ang sülâleleri Göktürkler ile ilişkilerini hiç bir zaman kesememişlerdir. Her sülâlenin imparatoru Göktürklerin verdikleri armağanlara karşılık olarak, daima bazı armağanlar vermişlerdir. Örneğin, Kuzey Wei ve Kuzey Ch'i Göktürkler'e her yıl onbinlerce top ipekli kumaş vermiştir.

Göktürkler ile sülâleler arasındaki ilişkilerde, hem savaş ve hem de barış dönemlerine rastlanır. Göktürk kağanı veya bazı Göktürk generalleri Sui ve T'ang sülâlelerine karşı savaştıkları zaman, teslim oldukları taktirde, imparatorlar onları cezalandırmazlardı, aileden biri kabul ederek onlara iyi bakarlar ve bütün yaşamları boyunca iyi muamele ederlerdi.

645 yılında, T'ang sülâlesinde, Doğu Göktürklerden Aşina Simo kağan, Orta Çin'de uzun yıllar kaldıktan sonra ana yurdunu özledi. İmparator Taizong (T'aitung) ona general ve Huazhou valisi unvanını verdi ve

¹ *Hu* sözü, aslında, Çince'de, Çinli olmayan “barbar anlamında kullanılırdı. Bu deyiş, yalnız Türkler için değil, Batıdaki bütün yabancı kavimler içinde kullanılan genel bir deyimdi. Bkz. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, cilt 1, s. 170-171 (çevirenin notu).

Göktürkler'i ana yurtlarına getirmesini emretti. İmparator Taizong, ona ayrıca, Yimishuqilixin kağanı ve T'ang sülâlesinin adı olan "Li" adını verdi. Gitmeden önce, Taizong ona bir veda yemeği verdi ve şöyle dedi: "ihtiyacını karşıladığım halkını ve beslediğim atlarını bir tarafa bırakacak olursak, diktiğim ot ve ağaçlar güzelce büyüdüğü takdirde, kendimi mutlu hissederim. Nasıl olur da ben ilgisiz kalırım? Şimdi sen geri dönüyorsun, zira ana-babanın mezarları oradadır. Bu sebeple, bu veda yemeğini veriyor ve sana iyi yolculuklar diliyorum".

Aşına Simo kağan bu sözlerden öylesine derinden etkilenmişti ki, kuzeye geri dönmeye karar verdi ve imparatora saray muhafızı olarak hizmet etmeyi istedi. İmparator Taizong onu birinci (büyük) general olarak tayin etti. O Taizong ile birlikte Kitah (Ch'i-tan)lar'a karşı sefere çıktı. Okla vuruldu, Taizong onun pis kanını emdi ve ona çok iyi baktı. Devlet merkezi Changan (Ch'ang-an)'a geri döndükten sonra Aşına Simo kağan öldü. Ölümünden sonra Taizong ona Millî Savunma Bakanı ve Huazhou valisi unvanını verdi. O, Zhao Mezarı (Taizong'un mezarı)'nın yanına gömüldü. Mezarının baş kısmı, memleketi olan Baidoochun'a doğru inşa edildi. Onun kahramanca hareketlerini ve katkılarını övmek üzere Huazhou'da bir kitâbe dikildi.

630 yılında, Taizong, ayaklandıktan sonra teslim olan Göktürk kağanı Jieli'yi cezalandırmadı. Taizong onun aile bireylerini de serbest bıraktı, Taipushi'de yaşamalarına izin verdi ve onların yaşamlarını sürdürmeleri için gerekli olan ihtiyaçlarını karşıladı. 634 yılında, Jieli kağan öldü. İmparator Taizong (ölümünden sonra) ona Guiyi kralı unvanını verdi. Ölümü bütün ülkeye ilân edildi. Göktürk geleneğine göre vücudu yakıldı ve Badong'da toprağa verildi.

Batı Göktürklerin kağanı Aşına Holu, T'ang sülâlesinin yönetimini kabul etti. Taizong ona özellikle iyi muamele etti. Unvanlar verilmesinden ve servet ihsan edilmesinden başka, Taizong ayrıca, ona imparator sarayındaki Longevity salonunda resmî bir ziyafet verdi. Bu ziyafette, Taizong, üzerindeki kaftanı çıkararak Aşına Holu'ya giydirdi. Ancak, daha sonra Aşına Holu ayaklandı ve Gaozong (Kao-tsung)'un saltanatı döneminde yakalandı. Gaozong onun suçunu başıladı ve onu öldürmedi. O öldüğü zaman Jieli kağanın mezarının yanına gömüldü ve bu olayı kaydetmek amacıyla bir kitâbe dikildi.

Pek çok Göktürk subayı, Sui ve T'ang sülâlelerinin ordularında hizmet etmeye geldiler. Aralarından sadece birkaçı T'ang sülâlesinin ünlü ge-

neralleri oldular ve önemli mevkilere yerleştirildiler. Bunların çoğunun fevkalâde parlak meslek yaşamları olmuştur.

Sui sülâlesi döneminde, Chuluo (Ch'u-lo) kağanın taraftarı olan Shidana ünlü bir general oldu. Onun adı Sui ve T'ang sülâleleri dönemi boyunca unutulmadı. Birinci (büyük) general, Fenzhou valisi mevkiine kadar yükseldi ve daha sonra, Dow dükü oldu.

639 yılında, Batı Göktürklerin kağanı olan Aşina Mi-shê, T'ang imparatoruna hizmet etmek üzere Chuyu (Ch'u-yüeh) ve Chumi (Ch'u-mi) kavimlerini, Manas suyu boyunca yanında getirdi. Taizong ile birlikte doğuya doğru sefere çıktı ve üstün yararlılık gösterdi. Birinci (büyük) general rütbesine yükseltildi. O sırada, T'ang imparatoruna hizmet etmek üzere bütün ailesi ile birlikte gelen Aşina Po-ch'ên, Manas suyu üzerinde bulunuyordu. Aşina Po-ch'ên, sol generali olarak tayin edildi ve o da doğuya yapılan seferde yararlılık gösterdi. Bu kişilerin hepsi T'ang sülâlesi döneminde ünlü generaller olmuşlardır. Ülkenin kuzey kısmını birleştirmek amacıyla yapılan savaşta önemli roller oynamışlardır.

Sui sülâlesinden itibaren, Çin'deki imparator aileleri ile sınır bölgesinde yaşayan halkın soyluları ve kabile reisleri arasında pek çok evlenme olayına rastlanır. Bu evlilikler bütün meselelere çözüm getirmemekle birlikte, her iki tarafın gerginliğinin azaltılmasına yardımcı olmuştur. Daha da önemlisi, bu evlilikler, kültür ve teknik alanlardaki mübadeleyi geliştirmiş ve ayrıca, sosyal gelişmeye de hız vermiştir.

Göktürklerin ilk kağanı olan T'u-mên, bir defasında, Kuzey Wei imparator sülâlesinden biriyle evlenmek istedi. İmparator Taiwu (T'ai-wu)'nun saltanatı döneminde, Wei'li prenses Changle (Chang Lo Konçuy) onunla evlendi ve iki taraf arasında bu evlilikten ötürü yakın akrabalık ilişkileri doğdu.

Doğu Göktürklerin üçüncü kağanı olan Chuluo (Ch'u-lo), Sui sülâlesinden prenses Yicheng ile evlendi.

Tulu (Tu-li) kağan, henüz general iken, Sui sülâlesinden prenses Huainan ile evlendi.

Sui ve T'ang sülâleleri döneminde, iki halk arasında yapılan evliliklerin sayısı pek az değildir. Türkler ile evlenenler sadece Han sülâlesinden gelen prensesler değildi. Türk kızlarının, han sülâlesinin imparatorları ile evlendiği durumlara da rastlanmaktadır. Örneğin, Kuzey Ch'i imparatoru Wu, Muchu (Mukan) kağanın kızıyla evlenmiştir.

Evlilikler sadece imparator aileleri ile soylu aileler arasında yapılmıyordu. Bu tür evlilikler, sıradan insanlar arasında daha da revaçtaydı.

Orta Çin ile sınır bölgeleri arasında yakın bir siyasî ilişki vardı. Maddî bakımdan etkileme çok daha yaygındı. Örneğin, Orta Çin'de yapılmış olan ipekli kumaşlar batıya, sadece ticaret kanalıyla değil, ayrıca Sui ve T'ang imparatorlarından Göktürlere verilen armağanlar, ödüller şeklinde de gidiyordu. Bunun çok büyük bir etkisi vardı.

Son zamanlarda Sinkiang'da ortaya çıkarılan ipekli kumaşlar arasında, brokar kumaş, tül, kalın, ince ama çok sağlam ve nakışlı ipekli kumaşlar, v.s. gibi çok çeşitli ipekli kumaşlar görebiliriz. Bu ipekli kumaşların bazılarının üzerinde İran Sasanî tarzında bir çift kuş ve hayvan motifleri bulunur. Bu tür ipekli kumaş, Kuzey ve Güney sülâleleri döneminde, Taihang dağının doğu bölgesinin değerli bir yöresel ürünüdür. Bu durum, Orta Çin ile sınır bölgeleri arasındaki yakın ilişkiyi açıkça göstermektedir, ayrıca İpek yolu boyunca kültür mübadelesini ve bunun etkisini ortaya koymaktadır.

565 yılında, Göktürk kağanı olan Muchu (Mukan), kızını Kuzey Ch'i imparatoru Wu ile evlendirdi ve buna karşılık olarak, her yıl 100.000 top ipekli kumaş aldı.

Sui ve T'ang sülâleleri zamanında Göktürkler ile Sui ve T'ang imparatorları arasındaki ilişki daha da yakındı, Sui ve T'ang imparatorlarından gelen armağan ve ödüller daha da boldu.

627 yılında, T'ang Taizong, Batı Göktürklerin kabile reisinin ölümü yüzünden yas tuttu ve mezarında yakılmak üzere ipekli kumaş yolladı.

632 yılında, T'ang Taizong, Batı Göktürklerden Moheshe'yi, Mobidolu kağanı olarak tayin etmek üzere Teşrifat Dairesi Başkan Yardımcısı Liu Shangyin'i gönderdi ve ona çok sayıda davul, bayrak ve 10.000 top ipekli kumaş armağan etti.

639 yılında, Xie Yantuo, T'ang imparatoruna bir kurye gönderdi. Taizong, ipek toplanması ve Xie Yantuo'ya gönderilmesi için Nüfus Dairesi Başkanı Jianzuo'ya ve sol generali Zhishisiliji'ye emir verdi.

642 yılında, Taizong, yabancı ülkelere gelen elçilere, Liangyi salonunda bir ziyafet verdi ve Shaboluoqi'ye ödül olarak ipekli kumaş verdi.

648 yılında, Taizong, Batı Göktürklerden Holu kağana biraz, Şam işi ve renkli ipekli kumaş armağan etti.

650 yılında, Gaozong tahta çıktı, Yuti kralı Fugexin devlet merkezine geldi ve altın kemer, ipekli kaftan ve 6000 top pamuklu ve ipekli kumaş ile ödüllendirildi.

715 yılında, Göktürk Shunishi (Shu-ni-shih) kavminin reisi Canyou ve Shi kavminin reisi, T'ang imparatoru gidip teslim oldular. Onlara bir ziyafet ile birlikte, 50 top ipekli kumaş ödül olarak verildi.

Aynı 715 yılında, Hu Luwu (Hu-lu-wu) boyu, 20.000 kişilik aileyle birlikte T'ang sülâlesinin hâkimiyetini kabul etti ve yaklaşık olarak 20.000 top ipekli kumaş ile birlikte, 200 tane eflâton kaftan, gümüş ve altın kemerle ödüllendirildi.

Yukarıdaki örneklerden, Sui ve T'ang sülâleleri döneminde Göktürk kağanlarının, imparatorlara armağanlar verdiklerini, imparatorların da onları, Orta Çin'e özgü ürünlerle çok cömertçe ödüllendirdiklerini görebiliriz.

Göktürlere verilen ipekli kumaşlar, Göktürk soylularının giyim tarzını değiştirmiştir. 628 yılında, T'ang sülâlesinin rahibi olan Xuanzang (Hsüan-Tsang) Suiye nahiyesine geldiğinde, Batı Göktürk kağan yardımcısının "yeşil ipekli kumaştan bir elbise giydiğini, başının açık olduğunu ve başına 1 *zhang*'tan² biraz daha uzun ipekli bir kurdele sardığı ve bu kurdelenin ucunun sırtından aşağıya doğru sarktığını, etrafında yaklaşık 200 subay bulunduğunu ve hepsinin de ipekli kumaştan elbiseler giydiğini ve saçlarının örülmüş olduğunu..." görmüştür.

Sui ve T'ang sülâleleri döneminde, Orta Çin'e oldukça sık gelen sadece Göktürk soyluları değildi, Orta Çin'de yaşayan sıradan Göktürklerin sayısı da oldukça çoktu. 626 yılından sonra, yüzbinlerce Göktürk güneye, T'ang ülkesine geldi. 629 yılında, T'ang hükûmetinin Nüfus Dairesi, "yaklaşık 1.200.000 erkek ve kadının T'ang vatandaşı olduğunu resmen bildirmiştir. Aralarında T'ang hükûmeti tarafından yönetilmeye istekli olan ve topraklarını T'ang bölge ve ilçeleri haline getiren Göktürkler olduğu gibi, Çin Seddi'nin öte tarafından geri gelen Han sülâlesi halkının da bulunduğu..." kaydeder. T'ang Taizong, Göktürklerin çoğunu, eski Huazhou ve Daizhou bölgesine yerleştirdi.

Orta Çin'deki Göktürkler yaşayış tarzlarını giderek değiştirdiler. Göçebe yaşamı terk ettiler ve tarımla uğraşarak geçimlerini temin etmeyi, Han

² *Zhang* uzunluk birimidir. 1 *zhang* 3 1/3 metreye eşittir. Bkz. *A Chinese-English Dictionary*, Beijing, 1978, s. 878 (çevirenin notu).

sülâlesi halkından öğrendiler. Onların emeği, Orta Çin'de tarımın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu sırada Orta Çin'de yaşayan çok sayıda Han sülâlesi halkı, savaştan kaçmak için Göktürklerin bölgesine gitti. Sui sülâlesinin son yıllarında bunların sayısında artış görülmüştür. 630 yılında, T'ang Taizong, Han sülâlesinden 80.000 kişiyi Göktürklerin bölgesinden geri getirmiş ve ana yurtlarına geri dönmelerini sağlamıştır.

Bu göç ve dışarıdan gelen halkın ülke içinde yerleşmesi, karşılıklı anlayışı geliştirmiş, tekniklerin ve tarım alanındaki bilgi ve becerilerin mübadele edilmesini sağlamış ve iki halkın da yaşamını zenginleştirmiştir.

Genel olarak Göktürklerin, Sui ve T'ang sülâleleri ile çok yakın ilişkileri olmuştur. Onların siyasi ilişkileri, merkezî idareyle, mahallî idare arasındaki siyasi ilişkiye benzerdi.

3. KÜLTÜR MÜBADELESİ

Kâğıt ve kâğıt üretimi, eski zamanlarda Çin halkının büyük bir buluşuydu. Hem Doğu ve hem de Batı'da kültürün gelişmesinde ve mübadelesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Kâğıt daha Batı Han sülâlesi döneminde ortaya çıkmış ve süratle batı bölgesine yayılmıştır. Kâğıt, 1949 yılından sonra, Sinkiang'da, Minfeng nahiyesinde bir Doğu Han sülâlesinin mezarında da ortaya çıkarılmıştır. "Üç Devlet" döneminden sonra üretilen kâğıdın varlığına dair daha çok vakalara rastlanır. Sadece Turfan havzasında Chin ve T'ang sülâlelerine ait 2 000'i aşkın kâğıt üzerine yazılmış olan belge, mektup ve diğer yazılar, 1949 yılından beri yapılan kazılarda ortaya çıkarılmaktadır.

Sinkiang'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan kâğıt, kenevir bitkisinin liflerinden yapılmıştır. Açıkça görüldüğü gibi, bu tür kâğıt yapma tekniği, Orta Çin'de ortaya çıkmıştır. Kâğıt ürünleri Göktürklerin yaşadıkları bölgede çok revaçta değildi. Kazılarda ortaya çıkarılan belge ve mektuplara dayanarak hüküm verdiğimizde, o zamanlar kâğıdın büyük bir değer taşıdığını görebiliriz.

8. yüzyılın ortalarında, Çinlilerin kâğıt yapma tekniği, Orta Asya'dan (Orta Asya vasıtasıyla) Arap İmparatorluğu'na yayılmıştır. Bu durum, Göktürkler, İranlılar ve Araplar arasındaki kültür mübadelesine hız vermiştir.

11. yüzyılda Türk bilgini Kâşgarlı Mahmud tarafından hazırlanan *Divân-ü Lûgati't Türk* (Türk Dili Sözlüğü), Çinlilerin bulduğu kâğıt sayesinde

günümüze kadar varlığını sürdürüebilmiştir. Göktürkler, esasen göçebeydiler. Ancak, Sui ve T'ang sülâleleri döneminde Orta Çin ile temasa geçtikleri zaman tarım yapmayı öğrendiler. Hatta kimi Göktürkler kuzey ve kuzey-batıdaki Han sülâlesinin halkıyla birlikte yaşamak amacıyla, onların yanına göçtüler. 697 yılında, Göktürk kağanı Mochuai (Mo-ch'o: Kapağan), T'ang idaresine teslim etmiş olduğu ve Huanghe (Huang-ho: Sarırmak, ırmağının geniş kıvrımındaki altı bölgede ve Shan-yü Duhufu bölgesinde yaşamakta olan birkaç bin aileyi, kendisine geri vermesini, T'ang imparatorundan rica etti. Aynı zamanda tarımı geliştirmek amacıyla 100.000 dekalitre hububat, 3.000 adet çiftlik âleti ve binlerce *jin*³ demir vermesini rica etti. T'ang devleti ona 6.000 aile, 40.000 *jin* hububat, 50.000 top renkli ipek, 3.000 adet çiftlik âleti ve 40.000 *jin* demir verdi. Bu, Göktürklerin yaşam tarzını iyileştirmek ve sosyal bakımdan üretici güçlerini artırmak bakımından büyük bir yardım sayılırdı.

T'ang sülâlesi batı bölgesini topraklarına kattığı zaman, idarî teşkilâtlar kurmanın yanı sıra, sınıra yerleştirmek, işlenmemiş toprak alanı açmak ve hububat yetiştirmek üzere bu bölgeye asker gönderdi. Tarihî kayıtlara göre, Hexi Dao vilâyetinin orta-batı bölgesinde; An-hsi ve Beijing (Pekin)'de 20 *tun*,⁴ Shulei ve Yanqi'de 7 *tun*, Yiwu ve T'en-shan (Tanrıdağı) şehrinde 1 *tun* olmak üzere işlenmemiş geniş toprak alanları açıldı. T'ang ölçü sistemine göre, 1 *tun*, 50 *qing* (ch'ing) ve 1 *qing* 100 *mou(mu)*⁵dur. Böylelikle, yukarıda anılan bölgede açılan toprak alanı 280.000 *mou*'ya eşittir. T'ang devleti, ayrıca ana yollar boyunca karakollar kurdu, fener kuleleri inşa etti, vergi dairesinin ileri karakollarını kurdu ve sulama tesisleri yaptı. Yuan sülâlesinin ilk zamanlarında, Yelichucai, T'ang sülâlesi döneminde inşa edilmiş olan sulama tesislerinin kalıntılarını, Talas vadi-sinde bizzat görmüştür. Açıkça görüldüğü gibi, Göktürkler ile Orta Çin arasında, ekonomi ve kültür alanlarındaki mübadele, Göktürklerin tekniklerini geliştirmiş ve sosyal bakımdan ilerlemelerini sağlamıştır.

Batı Göktürkleri Orta Asya'daki şehir devletlerini zapt edip Göktürk hâkimiyeti kurduklarında, vergi sistemini değiştirmek zorunda kaldılar, mal ve eşya ile borç ödemek yerine, para ile ödeme sistemini getirdiler.

³ *Jin* ağırlık birimidir. Bir *jin* 500 gramdır. Bkz. *A Chinese-English Dictionary*, Beijing, 1978, s. 351 (çevirenin notu).

⁴ Bir *tun* 3.000 km² dir. Bkz. W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1947, s. 304 (çevirenin notu).

⁵ *Mou* yüzey ölçü birimidir. Bir *mou* tam 600 m² dir (çevirenin notu).

Çeşitli para sistemleri esas alınarak, standart kâğıt para çıkarmak zorunda kaldılar, zira çeşitli kavimler arasında geçerli olan ortak para, doğu ile batı arasındaki ticareti daha kolaylaştıracaktı. Bu tür kâğıt paralar, 19. yüzyılda, Sıcak nehrin kuzey kıyısında bulunan Viernoi'de ortaya çıkarılmıştır. Bu paraların en göze çarpan özelliği, bazılarının üzerinde Göktürkçe, bazılarının üzerinde ise, hem Göktürkçe ve hem de Çince yazıların bulunmasıdır. Fransız El. Drouin, yaptığı incelemeler sonunda, bu kâğıt paraların Batı Göktürlere ait olduğunu belirlemiştir. Göktürk kâğıt paralarının üzerinde Çince yazıların bulunması, T'ang sülâlesinin hem ekonomi ve hem de siyaset alanındaki gücünü göstermektedir. Daha da ilginç olan husus, Çincenin, Göktürklerin yaşamında yaygın olarak kullanılması ve Göktürklerin ekonomik yaşamına da nüfuz etmesidir.

İki dilin bir arada kullanılması, sadece kâğıt paralarla sınırlı kalmamıştır. Bazı tabletlerin üzerinde iki dilde yazılmış olan bazı yazıtlar, günümüze kadar muhafaza edilmiştir. İki dilde yazılmış olan bu yazıtlar sayesinde, uzun bir zamandır kaybolmuş olan eski Göktürkçenin, hemen yanına yazılmış olan Çince sayesinde anlaşılması mümkün olabilmektedir. Aynı şekilde, eski zamanlardaki Göktürk siyasetinin, askerî tarihinin ve toplumunun genel tablosunu, yine iki dilde yazılmış olan bu yazıtlar sayesinde öğrenmekteyiz.

Bu yazıtlar, Göktürk ile Çin kültürü arasındaki yakın ve sıcak ilişkiyi yansıtmaktadır. Aşağıda anılan tabletler ortaya çıkarılmıştır.

Kül Tegin kitâbesi 732 yılında dikilmiştir. Kitâbede ifade edildiği gibi, ölen erkek kardeşi Kül Tegin'in gösterdiği yararlıkların anısına olmak üzere, Bilge kağan tarafından diktirilmiştir. Bu kitâbe, Orhon Nehrinin sağ kıyısındadır. Kitâbe hem Göktürkçe ve hem de Çince'dir. Kitâbenin doğu(ön), kuzey ve güney(yan) yüzlerinde Göktürkçe, batı(arka) yüzünde ise, Çince yazılar bulunmaktadır.

T'anglar'ın Eski Tarihi'nde şöyle yazar: "Kül Tegin öldü. İmparator Xuanzong, taziye mektubuyla birlikte, general Zhang Quyi'yi ve saray memuru Lu Xiang'ı, Göktürlere gönderdi ve ölen için taştan bir anıt diktirdi. Ayrıca, içinde Kül Tegin'in heykeli bulunan bir anıt tapınak inşa ettirdi. Tapınağın duvarlarında, onun savaştaki durumunu tasvir eden resimler vardı".

İki dilde yazılmış olan diğer bir taştan anıt ise, Bilge kağan kitâbesidir. Bilge kağan 734 yılında öldü. T'ang imparatoru Xuanzong (Hsüan--tsung) baş sağlığı dilemek üzere, yüksek rütbeli bir memur olan Li Qu-

an'ı gönderdi, bir anıt tapınak inşa ettirdi ve bir kitâbe diktirdi. Bu kitâbe hem Göktürkçe ve hem de Çince idi. Çince kitâbe, Xuanzong'un emri üzerine, saray tarihçisi Li Rong tarafından yazılmıştır.

Kitâbenin üslûbunda, Orta Çin kültürünün, Göktürkler üzerindeki etkisini de görebiliriz. Kitâbedeki yazı, en eski tarihî bilgileri içermektedir. Kitâbe, genellikle Orta Çin'e özgü bir üslûpta yazılmıştır. İyi nitelikli uzun taşlar üzerine oyulmuş ve kaplumbağa şeklinde, oyuk bir taş kaideye oturtulmuştur. Kitâbenin üst kısmında ilk ejderha resmi vardır. Yazıt, genellikle, yukarıdan aşağıya ve sağdan sola doğru yazılmıştır.

Göktürkler Orta Çin ile yakın ilişkilerde bulduklarından, günlük, yaşamda kullanılan pek çok Çince kelime Göktürkler tarafından kullanılmıştır. Şimdi bile, modern Türkçede herkes tarafından çok sevilerek kullanılan bazı Çince kelimeler vardır. Örneğin, "çay", "çini", "su", "tahta", "ipek" "bez", v.s. gibi kelimelerin söyleniş biçimi, Çincedeki söyleniş biçimiyle tamamen aynıdır veya birbirine çok yakındır.

Budizm ve Budist ilâhiyatı Hindistan'da ortaya çıkmış ve Han sülâlesinden imparator Ming (Wang Mang)'in saltanatı döneminde Çin'e götürülmüştür. T'ang sülâlesi döneminde, Çin'de son derece gelişmiş olan derebeyi kültürü ile ilişkisi yüzünden, Budizm Çin'de oldukça etkin bir gelişme göstermiş ve Çin halkının manevî yaşamında çok büyük bir etki yapmıştır. Budizm Çin'de en önemli bir din haline geldi ve çok sayıda taraftar kazandı. Sadece insanların iman ettikleri bir din olmakla kalmadı, ayrıca T'ang sülâlesinin imparatorlarından da destek gördü. Hindistan ile Çin arasında yolculuk eden bütün Budist rahipler, Orta Asya'da, Göktürk yurtlarının içinden geçmek zorunda kalırlardı.

Göktürklerin himayesi olmasaydı, Budizmin Çin'de gelişme göstermesi çok güç olurdu. 7. yüzyılda Batı Göktürklerin kağan yardımcısı, Budist dinine mensup olmadığı halde, Budist rahiplere nazikâne davranmış ve Budizm'in yayılmasına yardımcı olmuştur. Bu, övgüye değer bir husustur.

Çin'de nüfuzlu bir T'ang rahibi şöyle yazar: "Bolopojiamiduoluo, Guangzhi yani Hintli demektir. O, kuzeyli insanlara özgü cesarete sahipti ama uygar değildi. İnsanlara Budizmi öğretmek istedi, böylece 10 rahip ve ruhban sınıfından olmayan kimselerle birlikte kuzeye gitti. Batı Göktürklerin kağan yardımcısının ikametgâhına geldiklerinde, Yunzhi, kağan yardımcısına Budizm'i öğretti. Kağan yardımcısı son derece mütehasşis oldu ve onlara daha da iyi davrandı, yirmi kişiye yetecek kadar yiyecek verdi. Hem rahiplere ve hem de ruhban sınıfından olmayanlara iyi davra-

nıldı ve saygı gösterildi. 626 yılında Gaopingwang (Kral Gaoping?), T'ang Gaozu'nun emri üzerine, Batı Göktürlere doğru yolculuğa çıktı. Orada, tesadüfen Yunzhi'ye rastladı ve birlikte kağan yardımcısı ile konuştular. İşlerini bitirdikleri ve doğuya geri dönmek istediklerinde, Göktürk kağanı ve subayları Guangzhi'yi bırakmak istemediler. Wang, T'ang imparatoruna bu hususta söz etti. İmparator emir çıkardı ve Yunzhi, Gaoping ile birlikte imparatora kavuşma imkânı buldu. Onlar 626 yılının Aralık ayında devlet merkezine geldiler”.

İki yıl sonra rahip Guanghi kağan yardımcısını terk etti, T'ang Xuanzong Batı Göktürlere geldi ve o da iyi kabul ve saygı gördü.

Bu, Göktürkler ile Çinliler arasındaki kültür mübadelesi tarihinin en canlı bir hikâyesidir. Batı Göktürklerin kağan yardımcısı, T'ang sülâlesinin ünlü seyyahı olan nüfuzlu Buda rahibi Xuanzang (Hsüan-Tsang)'a çok iyi davrandı ve Budist Uyguların *sutra* dediği şeriat kanunlarını almak üzere Hindistan'a yaptığı yolculuk sırasında onu korudu.

627 yılında, Xuanzang, Gaochang'a geldi. Gaochang kralı onun kalmasını ve Budizmi öğretmesini rica etti. Xuanzang uzun bir süre kalmaya gönüllü değildi ve batıya doğru yolculuğuna devam etmek istedi. Gaochang kralı, onu, Suiye nahiyesinde karargâh kurmuş olan Batı Göktürklerin kağan yardımcısına tanıtmak amacıyla bir mektup yazdı ve Xuanzang'a iyi davranmasını ondan rica etti. Xuanzang, Suiye nahiyesine geldiğinde, kağan yardımcısı ona sıcak kabul gösterdi ve Hindistan sınırına kadar kendisine eşlik etmek üzere görevliler gönderdi.

Batı Göktürklerin pek çoğu büyücülüğe inanırdı ve bazı Şamanizm gelenekleri halen muhafaza edilirdi. Kağan yardımcısının, Budizmi yayan rahiplere büyük saygı göstermesi ve onlara Hindistan ile Çin arasında kolaylıkla yolculuk etme imkânı sağlaması, takdire değer bir husustur.

Dacien Tapınağı'nın Dinî Lideri Sanzang'ın Biyografisi'nde Xuanzang bunu ayrıntılı olarak tasvir etti: “Suiye nahiyesine geldiğimizde, Batı Göktürklerin avlanmakta olan kağan yardımcısını gördük, üzerinde yeşil ipekli kumaştan bir elbise vardı, açık olan başının etrafına sarılmış olan ı *zhang* tan biraz daha uzun ipekli bir kurdele sırtından aşağıya doğru sarkıyordu. Etrafında yaklaşık 200 subay vardı, hepsi de ipekli kumaştan elbiseler giymişti ve saçları örülmüştü. Taraftarlarının geriye kalan kısmının hepsi, kürk ve kürkten yapılmış olan türlü elbiseler giymişlerdi. Develere ve atlara binerlerdi. Görkemli görünüşü tasvir etmek, insan ve hayvanları saymak gerçekten güçlü.

Kağan yaldızla süslenmiş büyük bir çadırda yaşardı. Üzerinde ipekli elbiseler bulunan yüksek rütbeli subaylar iki sıra halinde onun karşısında otururlardı. Muhafızlar ise, arkasında ayakta dururlardı. Bir sınır ülkesinin kağanı olmakla birlikte, onun itibarı ve serveti vardı... şarap servisi edildi ve müzik çalmaya başladı, kağan ve subaylar birbirini içki içmeye davet ettiler. Dinî lider için üzüm suyu hazırlandı. Birbirlerinin sağlığına içerlerken kadeh tokuşturdular ve biraz daha içmeleri için birbirine ısrar ettiler. İçki kadehleri masada elden ele dolaşır ve yüksek sesle güzel bir müzik çalardı. Bu, barbarların müziği olmakla birlikte, kulağa çok güzel geliyor ve ruhu dinlendiriyordu. Bir süre sonra sofraya yiyecek getirildi. Yemek, esas olarak, kuzu eti idi. Dinî lider için, pasta, pilâv, peynir, bal, üzüm, v.s.den oluşan özel yemek hazırlandı. Bu yiyeceklerden sonra, biraz daha üzüm suyu getirildi. ...”

Sha Wan bu hususta, düşüncesini şöyle dile getirdi: “Göktürklerin bölgesine yolculuk eden sadece iş adamları değildi, din adamları da aynı yolu izleyerek yolculuk ederlerdi. 623 yılında, Xuanzang Göktürklerin yaşadığı bölgeden geçti. Batı Göktürk kağan yardımcısının sağladığı koruma sayesinde, sağ salım Ganj nehrine ulaştı. 626 yılında, henüz Guangzhi ve diğer rahipler, T’ang elçileri ile birlikte, Changan’a gelmeden önce, onlar kağan yardımcısı tarafından ağırlandılar. İlk Zerdüş tapınağı henüz 261 yılında Changan’da inşa edilmişti. 631 yılında, ilk Zerdüş vaizi Helu Çin’e geldi. 635 yılında, Nesturî papazı A-lo-bın Batı Göktürklerin yaşadıkları bölgeden geçerek, Suriye’den Changan’a geldi. Her ikisinin geliş tarihlerinin birbirine böylesine çok yakın oluşu bir rastlantı değildir. Bu, Batı Göktürk İmparatorluğu’nun varlığının, Asya’nın bir ucundan ötekine yolculuk eden seyyahların gezilerini kolaylaştırdığını kanıtladı. Kolaylıkla yapılan bu geziler, Zerdüşlük, Hristiyanlık ve Budizm (Mani) olmak üzere üç ana dinin yayılmasını hızlandırmıştır. İlk ikisi Çin’de yayılmak için sağlam bir zemin bulmuş, üçüncüsü ise, çok revaçta bir din haline gelmiştir.

II. MİNG HANEDANI İLE JAPONLAR’A KARŞI SAVAŞIN BAŞLATILMASINA KADAR UZANAN DÖNEMDE, TÜRKLER İLE ÇİNLİLER ARASINDAKİ KÜLTÜR MÜBADELESİ

1. RUOMU SULTANI

8. yüzyıldan sonra Araplar Orta Asya’yı işgal ettiler. Tenglusi savaşında uğradığı yenilgi yüzünden, T’ang hükûmeti Orta Asya’daki faaliyetlerini durdurdu. Çin’in güçlü desteği olmadan Batı Göktürkler özgürlüklerini

kaybettiler ve Araplara bağımlı bir hale geldiler. Yavaş yavaş İslâmiyeti kabul ettiler ve İranlıların ve Arapların kültürünü benimsediler. Bununla beraber, Batı Göktürk halkı ve reisleri, Çinlileri düşünmekten bir an bile geri durmadılar. Arapların istilâsına uğradıkları zaman bile, T'ang imparatoruna hâlâ elçiler, armağanlar ve mektuplar göndermeye devam etmişlerdir. Bu mektupların üslûbu gerçek anlamda içtendi. Okuyanları derinden mütehassis ederdi. Örneğin, 719 yılında, Anguo (Ankuo) hükümdarları olan Tumiguo ve Kangguo, T'ang imparatoruna mektup gönderdiler: "Bu yılın ikinci ayında Anguo kralı Dusaboti size bu mektubu gönderiyor. Kulunuz Dusaboti dedi ki ...Anguo ortaya çıktığından beri, krallar hep benim ailemden gelirdi. Ülkemin halkı yurduna daima sadıktı. Ancak, son yıllarda, tekrar tekrar yapılan saldırılarla taciz edildik ve halk sükûnet içinde yaşayamadı. Bize ilâhî lütfunuzu ihsan etmenizi ve bizi bu ızdırap cehenneminden kurtarmanızı diz çökerek rica ederim. Kullarınızı kurtarması için lütfen Tangach'ı gönderiniz. Sizin kulunu' olan ben, Arapları yenilgiye uğratmak amacıyla yapacağınız sefere katılmak üzere, krallığımdaki askerlerin başına geçerim. Ricamı kabul etmenizi dilerim. ..."

Kanguo kralı İmparatora şöyle bir mektup gönderdi: "Kulunuz Wu-lejjiayan, 'kabilemin ve diğer azınlık gruplarının, sizin güçlü ülkenize her zaman sadık olduğuna' dikkat buyurmanızı sizden rica eder. Hiç bir zaman size karşı gelmedik ya da sizi taciz etmedik. Sizin güçlü ülkenize daima iyi hizmetlerde bulunduk. Son 35 yıl boyunca, her yıl, sizin ilâhî yardımınız olmadan, Araplara karşı savaştık. Ancak, son altı yıl zarfında, Arap kumandanı Kuteybe b. Müslim(?) ("Jiangyimiqudibo") büyük bir orduyla üzerimize saldırdı. Kullarınız kahramanca çarpıştı ve onları yenilgiye uğrattı. Aslında, biz de çok sayıda asker kaybettik. Arapların muazam bir ordusu vardı. Sizin kulunuz olan bizler, onlara karşı durmak için yeterince güçlü değiliz... Lûtfunuzu ihsan etmenizi ve bizi kurtarmak için asker göndermenizi diz çökerek rica ederim. ..."

Ancak, T'ang hükûmeti o sırada An-Lushan ayaklanması ile uğraşıyordu ve gücü zayıflamaktaydı. Bu sebeple, Orta Asya'daki devletlere yardım edemiyordu. Batı Göktürkler Araplara teslim oldular ve Cungarya havzası ile birlikte, Orta Asya'nın çeşitli yerlerine dağıldılar. 9. yüzyıldan sonra, Türkler Afganistan'da, Gazneli hanedanını, Orta Asya, İran ve Arabistan'da Selçuklu hanedanını, Anadolu'da Osmanlı hanedanlığını kurdular. Bu durum, Araplara hemen teslim olmakla beraber, pek çok Türk kavminin Orta ve Batı Asya'da hâlâ çok güçlü olduklarını göstermektedir.

Anadolu'ya doğru ilerleyen Türkler, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin başlangıcını oluşturan imparatorluklarını, bu hanedanı kuran kişiyi onurlandırmak amacıyla Osmanlı olarak adlandırdılar. Selçukluların girişimlerini devam ettirdiler. 14. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu, Batı Asya'da güçlü bir ülke haline geldi. Çin'den uzak olmakla birlikte, Çin tarih kayıtları ondan oldukça sık bahsedirdi. Bu imparatorluğa Sung sülâlesinde *Rumei*, Ming sülâlesinde ise, *Rumî* adı verildi.

Ming Tarihi'ndeki *Rumei*, *Rumî*'nin çevirisinin bir varyantıdır. Her ikisi de Rum sözcüğünden meydana gelmiştir ve Rum, Doğu Roma İmparatorluğu'na verilen Roma adından gelir. Çok eski zamanlarda, İranlılar Roma'ya "Rum" adını verdi. Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrıldıktan sonra *Rumî* ve *Ruomu* terimi sadece Doğu Roma için kullanılmıştır. 11. yüzyılın sonunda Selçuklular Anadolu'yu fethetti ve *Rumî* terimini devr aldı. 14. yüzyılda Osmanlı hanedanı Selçuklu hanedanının yerine geçmiş ve *Rumî* terimi, Türk İmparatorluğu'na verilen bir ad olarak daima kullanılmıştır.

Timur zamanında, Orta Asya'daki halk ve bütün Müslümanlar, hem Avrupa ve hem de Asya'daki Türk İmparatorluğu'ndan bahsederken *Rumî* terimini kullanmışlardır. Timur İmparatorluğu zamanındaki ünlü kitap *Zafername*, bütün Anadolu'yu *Rumî* olarak adlandırmıştır.

1453 yılında Türkler Doğu Roma İmparatorluğu'nu yenilgiye uğrattı ve Constantinopolis'i zapt ettiler (ve adını İstanbul olarak değiştirdiler). Türkler hanedan sarayını burada kurdular. 1478 yılında Fatih Sultan Mehmed muazzam Topkapı Sarayı'nı inşa etti. Tarihte 25 sultan burada yaşamıştır. Topkapı Sarayı'ndaki tablolar, Çin kültürünün Türk mimarîsi üzerine yaptığı büyük etkiyi ziyaretçilerin hatırına getirebilir ve aynı zamanda, Türk ve Çin halkları arasında uzun bir zamandır devam eden dostluğu öğrenme imkânı vermektedir.

Topkapı Sarayı'nın Bâbüsselâm (Selâmet kapısı) adı verilen saçaklı kapısının üzerinde bir dizi renkli resim vardır. İlk bakışta bunlar Beijing'de, Yazlık Saray'daki ve eski Yasak Şehir'deki manzara tablolarına, hem şekil ve hem de renk bakımından, benzerlik göstermektedir. Çin sanatının, Türk halkı üzerinde yaptığı etkinin uzun tarihi, Türk sultanlarının Çin'in parlak uygarlığına nasıl değer verdiği, bu tablolardan görülebilir.

Şimdi Topkapı Sarayı Müzesi, nadide çin porselenleri koleksiyonuna sahiptir. Bu koleksiyonda, 10.000 parçadan fazla porselen bulunmaktadır.

Bunlar Sung, Yuan, Ming ve Mançu sülâlelerinin ürünleridir. Sergi salonunda sınırlı yer bulunduğundan, sadece 1000 tane dikkatle seçilmiş parça sergilenmektedir. Bunlar arasında, Ming sülâlesi zamanında yapılmış olan porselen bir kâse vardır. Kâsenin üzerinde beyaz zemin üzerinde mavî çiçekler vardır. Onun üzerine Su dongpo (Su Tung-p'o)'nun "Chibi" adlı şiiri yazılmıştır ve Su dongpo'nun Chibi'ye yaptığı geziyi tasvir eden resim yapılmıştır. Müzeyi tanıtma maksadıyla verilen bilgiye göre, "Çin porseleni Türkiye'ye götürüldüğünden beri, Sultan Sarayı, seçkin yabancı konuklarını ağırlarken Çin porseleni sofraya takımı kullanmaktadır. Daha önce altın sofraya takımı kullanılırdı".

Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki koleksiyonun en güzel bölümünü Çin porselenleri oluşturur. Bu bölüme Çin porseleninin hazine dairesi adı verilmiştir. Sergi salonu, geç dönem Yuan ve erken dönem Ming sülâleleri zamanına ait olan ve büyük tabak ve kâselerden oluşan Çin porselen takımları ile doludur. Bunların üzerinde parlak renkte güzel motifler vardır. Ayrıca, Yuan ve Mançu sülâleleri zamanına ait olan her çeşit *seladon*⁶ kap kacak sergilenmektedir. Bütün dünyada sadece 200 parça kadar *seladon* kap kacak bulunduğu ve 80 tanesinin bu müzede bulunduğu söylenmektedir.

Müzede, ayrıca, Fatih Sultan Mehmed'in yabancı elçileri ağırlayışını tasvir eden bir tablo vardır. Bu münasebetle kullanılan bütün sofraya takımı, Çin porseleni idi. Bu sebeptendir ki, Türkçede Çin'in adı (Çini) porselene verilen ad ile aynıdır. Bu, iki ülke arasındaki dostane ilişkinin tarihî bir kanıtıdır.

2. KARŞILIKLI ZİYARET

16. yüzyılda Türkler, Avrupa, Asya ve Afrika olmak üzere üç kıtaya yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nu kurmuş bulunmaktaydı. Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatı (1520-1566), Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak dönemidir. O, Batı'da Fransa ile, Doğu'da Çin ile dostluk kurdu. Saltanatı sırasında, dostluk gösterisinde bulunmak üzere Çin'e beş kez elçi göndermiştir. Ming sülâlesi imparatorları, elçilere daima içten ve nazikâne davranırlardı. Bu ziyaretler sırasında her yerde anlatılan bazı ilginç olaylar olurdu.

⁶ Sung döneminin tipik ürünü olan yeşil porselenlerdir. Bu ürün çok kalın bir maddeden yapılmıştır. Aslında, bu, porselen değil, çini mamulâtıdır ve üzerine yeşil bir sır sürülmüştür. Tezyinat yapılırken sıranın altı oyulur, üzerine resmedilmez. Bkz. W. Eberhard, *Çin Tarihî*, s. 256 (çevirenin notu).

Türk elçileri, 1544 yılında, imparator Jiajing tarafından kabul edildikten sonra, ülkelerine geri dönüyorlardı. Dönüş yolunda Ganzhou'ya geldiler. Ganzhou, kuzeyden gelen yabancı ordular tarafından istilâ edilmişti. Askerî vali Yang Xin, 90 kadar kişiden oluşan heyeti, istilâcılara karşı çarpışmak üzere, savunma birliklerine kattı. İstilâcılar geri çekildiler, ancak heyetten 9 kişi öldü. İmparator Ming Shizong (Shih-tsung) bunu duyunca, durumun, elçi heyetini savunma birliklerine katan askerî valinin hatasından kaynaklandığını düşündü. Valiyi görevden aldı ve cesetlerin uygun bir şekilde giydirilmesini ve ülkelere geri götürülmesini emretti. Bütün bu işlerle çok ciddi şekilde uğraştı.

Ming sülâlesinin erken dönemlerinde elçi heyetleri sık sık dış ülkelere gönderilirdi. Zheng Ho, deniz yoluyla, Basra Körfezi'ndeki Hürmüz'e, Arabistan'a ve Doğu Afrika'ya, v.s. kadar gitti. Elçi heyetleri kara yoluyla batıya da gittiler. Chen Cheng ve Fu An, Orta Asya'daki bütün ülkeleri ziyaret etti ve Herat'a kadar gittiler. Bununla birlikte, Rumî'ye yürüyerek gitmek onlar için hâlâ çok uzak bir mesafe sayılırdı. Dönüş yolunda *Rumî*'yi ziyaret edemediler. Ziyaret edebilseler idi, iki halk arasındaki dostane ilişkiler daha da gelişirdi.

Türk elçi heyetleri dışında, Türk misyonerleri, iş adamları ve seyyahları da, Çin uygarlığına hayran kaldılar ve Çin'i ziyaret etmek istediler. Hollandalı Baisibake, 1560 yılında imparator V. Charles tarafından Türkiye'ye gönderildi. İstanbul'da iken, Türk misyoneri Ali Ekber ile tanıştı ve ondan Çin'e yaptığı gezinin hikâyesini dinledi. 16 Aralık 1562 yılında bu hikâyeyi, bir mektupla arkadaşına anlattı.

Baisibaik'e'nin tanıştığı seyyah, Türkiye'de Mevlevî tarikatının İslâm misyoneri idi. Bu tarikat, sükûnetin önemini vurgular, misyonerlerini uzak yerlere yolculuk yapmaya ve dağlarda Tanrı'ya ibadet etmeye teşvik eder. Ali Ekber doğuda çeşitli yerleri ziyaret etti. Daha sonra ülkeyi, şehirlerini ve halkını görmek üzere, bir ticaret kervanının eşliğinde Çin'i ziyaret etti. Çin, iki ülke arasında yer alan dağlar, nehirler ve çöller yüzünden Türkiye'den binlerce mil uzakta idi. Bu sebeple, insanlar büyük gruplar halinde yolculuk etmek zorunda kalırlardı.

İran'dan gelen büyük kervan Çin'deki Jiayu geçitine ulaştı. Geçiti koruyan subaylar tarafından kontrol edildikten sonra, iş adamlarının ülkeye girmelerine izin verildi. Rehber onları, Hexi Koridoru yoluyla başkent'e götürecekti. Yol üzerinde geceyi geçirdikleri ve karınlarını doyurdukları

karakollar vardı. Söylediklerine göre, bunların fiyatı çok düşük idi. Yolculuk günlerce sürdü. Başkente geldiklerinde, iş adamları ilgili hükümet teşkilâtına resmen bilgi vermek, yanlarındaki eşyaları beyan etmek, eşyaların bir kısmını armağan olarak imparatora sunmak zorundaydılar. Bu armağanların karşılığında ise, imparator onları cömertçe ödüllendirdi. Eşyaların geriye kalan kısmıyla serbestçe iş görebilirlerdi, onları ya satarlar ya da başka eşyalarla takas ederlerdi. Çin hükümeti onların Çin’de kalacakları gün sayısına sınırlama getirmişti. Daha sonra, geldikleri gibi aynı yoldan geri gönderileceklerdi.

Türk misyonerleri, Çin uygarlığını pek çok överek şöyle yorum yaptılar: “Çinliler sanatın her dalında iyidir, yüksek derecede gelişmiş bir uygarlığa ve kendilerine özgü nazik davranış biçimlerine sahiptirler, kendi dinleri ve hali hazır da basılı kitapları vardır.”

Türk misyonerlerini ve Baisibaik’e en çok etkileyen şey Çin *ginzeng*’i idi. Baisibaik’e arkadaşına şöyle yazdı: “Birisini bir parça ot kökü getirdi, çiğnemek üzere ağzına ufak bir parça attı. Onu yuttuktan sonra derhal kendisini kanı kaynıyormuşçasına canlı ve yaşam dolu hissetti”.

Türk misyoneri Ali Ekber’in *Hutâinâme*’si, Türkler üzerinde büyük etki yapmıştı. Türkler Çin uygarlığına ve halkının nazikâne davranışlarına hayran kalmışlardı.

Orta Çağ’da, Türk kültürüne ve bir çok bilim adamının çeşitli doğu ülkelerinden getirdikleri şeylere gelince, George Blankey Weilaleite *Atatürk* başlıklı şaheser eserine ayrıntılı bir önsöz ilâve etti.

Bu önsözde şöyle yazıyor: “Güney Türk kavmi- Selçuklu, Osmanlı, Türkmen, v.s. İslâmiyeti kabul ettikten sonra, kültürünü İslâm kültürü ile zenginleştirdi. Birtakım okullar da kuruldu. Ünlü edebiyatı, felsefesi ve mimarlığına ek olarak Türk kültürü, şimdi İslâm kültürüne de sahip oldu”. İslâm kültürü, Bağdat ve Cordoba halifesinin desteği sayesinde başlatılmıştır. İslâm kültürü, eskiden kalma becerilerini muhafaza etmiş ve geliştirmiştir. Anadolu’da Selçuklular, başkentleri olan Konya’da ve diğer şehirlerde oldukça revaçta olan İslâm kültürünü çok yaymışlardır. Selçuklular’ın ileri düzeyde çalışmalarını yapıldığı bir medresesi vardı. Bu medreseyi modern enstitüler ile karşılaştırmak mümkündür. Burada tıp, hukuk, matematik, geometri, mimarlık, v.s. dersleri de okutulurdu. Bu medresede yapılan çalışmalar, Buhara, Cordoba, Bağdat ve Kahire’de yapılan çalışmalarla aynı düzeydedir.

Osmanlı Türkleri'nin kurduğu devlet, Selçukluların yolunu devam ettirmiş, edebiyat, bilim ve sanatta, onların elde ettiği başarıları miras olarak devr almıştı. Bu başarılar, Türkiye'nin 15. yüzyıldan itibaren kültürel gelişmesine yardımcı olmuştur. Selçuklu devleti, kanun yapma ve hükümeti yönetme meselelerinde, Fatih Sultan Mehmed ve Kanûnî Sultan Süleyman'a yardımcı olmuştur. Böylece İstanbul, İslâm bilim ve irfanının merkezi haline geldi. Çin, Hindistan, Mısır ve bütün İslâm dünyasından öğrenciler buraya gelirdi.

Kur'an, hadis, geleneksel din bilgisi, felsefe ve İslâm evliyalarının öğretilerinin yanı sıra, ilâhiyat da okudular. 15. ve 16. yüzyıllarda her yerde, tasavvuf öğreten tekke ve okullar vardı.

Çin'den ve Orta Asya'dan gelen ve Türkiye'de İslâm ilâhiyatı okumuş olan öğrenciler Müslümanlığı öğretmeye ve yaymaya başladılar.

İslâm tasavvuf ekolü olan Sûfliğin, Sinkiang'da ortaya çıkması ve yayılması güzel bir örnektir. Söylendiğine göre, Sûfilik, Sinkiang'daki Kuça'da 700 yıllık bir tarihe sahiptir. Sung sülâlesinden (1244-1264) imparator Lizong'un saltanatı döneminde, Afgan ve Sûfi olduğu söylenen misyoner Exiding, Selçuklu Türklerinin İslâm medresesinde okudu. Öğrenimini bitirdikten sonra, misyoner olarak Sinkiang'dan Kuça'ya geldi. Sonunda Kuça "kralı" oldu ve kendisinin evliya soyundan geldiğini iddia etti. Daha sonra Kuça'da öldü. Onun mezarına "Exiding Mezarı" adı verilir. Exiding, dinini yaymak için Orta Asya'dan Sinkiang'a geldi ve Kuça'daki Sûfiler'in lideri oldu. Sadece Kuça'da değil, ayrıca Turfan, Kurla, Yarkent (Yen-chi), Aksu, Kaşgar ve diğer bazı yerlerde de çok sayıda taraftarı vardı.

19. yüzyılda, emperyalist ülkeler çeşitli doğu ülkelerine karşı saldırılarına hız verdiler. Hem Çin ve hem de Türkiye yarı-sömürge devlet haline geldi. İki ülke arasındaki temaslar giderek azalmakla birlikte, hiç bir zaman kesilmedi. Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının 25. yıl dönümünü kutlamak münasebetiyle, Mançu sülâlesinden imparator Guangxu tarafından Çin'den gönderilen değerli armağan, halen İstanbul'daki Topkapı Sarayı'nın Hazine Dairesi'nde muhafaza edilmektedir. Bu çok zarif bir sanat eseridir. T'ang sülâlesi zamanına ait bir hikâyeden alınmış olan konu, Guo Ziyi'nin yaş günü kutlamasıdır. Eserdeki pavyon ve balkonlar som altından yapılmıştır. Ayrıca, altın ve gümüş heykeller ve mercan ormanı vardır. Bu, iki ülke arasında son zamanlarda mevcut olan dostluğu açıkça göstermektedir.

3. KÜLTÜR MÜBADELESİ

İki halk arasındaki dostane ilişki daha bile revaçta idi. Hem ruhban sınıfından olan ve hem de olmayan seyyah ve bilim adamları uzun bir yolculuğa çıktılar. 1845 yılında Yunanlı ünlü Çinli İslâm din bilgini Ma Dexing ve öğrencileri Ma Anli ve Ma Kaike Mekke'ye hacca gittiler. Bu seyahat sırasında İstanbul'u ziyaret ettiler ve Sultan Abdülmecid tarafından kabul edildiler. O sırada tesadüfen, Sultan'ın kız kardeşi (prenses) evleniyordu ve bu münasebetle İstanbul'un karşı yakasında bulunan Üsküdar'da görkemli bir düğün ziyafeti verildi. Ma Dexing de bu yemeğe davet edilmişti. Ziyafetten sonra Sultan İstanbul'u, Türk Saray Hastanesi'ni ve güzel manzaralı, ünlü bazı yerleri ve tarihî kalıntıları gezdirmek üzere, saray memurlarından bazılarını görevlendirdi. Ma Dexing seyahatten döndükten sonra bunları *Hac Notları* adlı eserinde yazdı.

Ma Dexing'in İstanbul seyahati ve *Hac Notları*'nda İstanbul'u tasvir ettiği, Mekke'ye hacca giderken Türkiye'yi ziyaret etmiş olan Çinli hacıların da ilgisini çekmiştir.

Beijing'li ünlü İslâm din bilgini ve eğitimci Wan Kuan, 1912 yılında, Ma Dexing'in izinden gitti. Bazı gözlemlerde bulunmak üzere, Mekke üzerinden Türkiye'ye seyahat etti. Bu seyahat sırasında bir hayli bilgi edindi. Türkiye'de o sırada, II. Meşrutiyeti ilân etmiş olan ve reform yapmakta ısrar eden İttihat ve Terakki Fırkası iktidarda idi. Programlarının bütünüyle uygulanmamasına rağmen, felsefe alanındaki etkin düşünce tarzları ve toplumun eğitimi ve öğretimi konusuna verdikleri önem, Wang Kuan'ı derinden etkiledi ve büyük bir ilham kaynağı oluşturdu. Çok geçmeden Wang Kuan Beijing'e geri döndü, Müslüman okulu kurmak üzere Müslümanları harekete geçirdi. Ayrıca, "Çin Müslümanları İlerici Topluluğu"nu kurdu ve bütün milletlerin birleşmesini sağlayıp geliştirdi. Daha da önemlisi, Türkiye ve Çin arasında diplomatik ilişkiler kurulması ve aralarındaki ticaretin devam ettirilmesi tezini savundu. Yetmiş yıl önce böyle bir düşünceye sahip olması, onun ne kadar ileri görüşlü bir insan olduğunu göstermektedir. Aşağıdaki yazısında onun, Türkiye ile Çin halkı arasındaki dostane ilişki hususunda ifade ettiği içten dileği, daha da açık ve seçik olarak görülmektedir.

Wan Kuan 1914 yılında, Türkiye'ye yaptığı yolculukla ilgili tecrübe ve duygularını önsözde şöyle dile getirdi: "Türkiye'den döndükten sonra, eğitim ve öğretime önem verilmediği taktirde, hiç bir ülkenin güçlü olamayacağını anlamaya başladım. Bu sebeple eğitim ve öğretimi savundum

ve Müslüman okulu kurdum. Dinimizin ihmal edilmiş yönlerinin bulunduğunu düşündüğüm her defasında reform yapmak istedim, ancak bu hususta başarılı olamadım.

Tanrı Çin'e yardım etti ve şimdi cumhuriyet kuruldu. Meclis ve dernek kurulmasına hukuken izin verildi. Böylece, ben ve arkadaşlarım 'Çin Müslümanları İlerici Topluluğu'nu kurduk. Bu topluluğu güç şartlar altında devam ettirmek için çok zahmet çektik ve tek umudumuz, geçmişteki dileğimizin gerçekleştiğini görmektir.

Türkiye ve Çin aynı ırktan gelen iki ülkedir. Türk halkı Çin ürünlerini çok sevdi. Türkiye ve Çin diplomatik ilişkiler kurabilir ve aralarındaki ticareti devam ettirebilirler ise, o taktirde itibarlı cumhuriyetin dünyada parlak bir geleceği olur".

Wang Kuan'dan sonra Wang Jingzhai de Türkiye'yi ziyaret etti. Wang Jingzhai Tienjing'li idi. O, pek çok eser çevirmiş olan ünlü bir İslâm din bilginidir. 1923 yılında, o ve öğrencisi Nimet Ma Hongdao, İslâm teorisi üzerine daha çok çalışmalar yapmak üzere Türkiye'ye geldiler. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmış olduğu ve cumhuriyetin kurulmakta olduğu bir döneme rastlamıştır. Her şey değişmekteydi. İslâm okulu kapanmıştı. Wan Jingzhai *Elli Yıllık Çalışma* adlı eserinde bu durumu şöyle anlatır: "Öğrencim ve ben İstanbul'a gitmek üzere İskenderiye'den gemiye bindik. İstanbul'da kısa bir süre kaldıktan sonra, yeni başkent Ankara'ya doğru yolumuza devam ettik. O sırada, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Türk ekonomisi, şimdi bizim içinde bulunduğumuzdan daha kötü bir buhran içindeydi. Türkiye'nin benim için öğrenim göreceği bir yer olmadığını o zaman biliyordum. Öğrencim Türkiye'de kaldı, ben ise, El-Ezher(?) ("Aizihal") Üniversitesi'ne dönmeyi tasarlayarak Mısır'a gittim".

Wang ülkesine geri döndü, Nimet Ma Hongdao ise, Türkiye'de kaldı ve yıllarca İstanbul Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Ülkesine geri döndükten sonra, Nimet Ma Türk ve Çin halkları arasındaki dostluğu geliştirmek için önemli katkılarda bulundu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, büyük Türk devlet adamı Mustafa Kemal Atatürk, istilâcıları yenilgiye uğratmak için Türk halkının başına geçti ve ulusal kurtuluş hareketinde büyük bir zafer kazandı. 1922 yılının Eylül ayında, Türk ordusunun Yunan istilâcı birliklerini yenilgiye uğrattığına dair Çin'e haberler geldi. Bu durum, emperyalistlere ve askerî valilere karşı çarpışan Çin halkı için büyük bir esin kaynağı oluşturdu. Çin'in

parti dergisi olan *Guidance*'ın üçüncü sayısında, M. Kemal'in önderliğindeki Türk zaferini son derece öven iki makale yayınlandı. Makalelerden birisi Cai Hosen'in yazmış olduğu "Türk Ulusal Partisi'nin Zaferini Kutlama", diğeri ise, Gao Junyu'nun "Türk Ulusal Partisi'nin Zaferinin Uluslararası Değeri" idi. Her iki makale de Atatürk'ü "cesaret ve vukuf sahibi büyük bir general" olarak tanımlar. Makaleler, Türk zaferinin "sadece Türk halkının ve Yakın Doğu'daki milyonlarca Müslümanın kaderini değiştirmekle kalmayıp, ayrıca, dünyada mazlum milletlere çok iyi bir örnek oluşturmuş olduğunu" belirtir. "Biz onlara hayran olduk. Çin'deki emperyalist baskıdan kurtulmayı onlardan öğrenmeliyiz" diye yazar. Bundan, Atatürk'ün önderlik yaptığı muzaffer ulusal kurtuluş ve bağımsızlık hareketinin önemini, Türkiye'nin sınırlarının çok dışına taşıtığını görebiliriz.

1937-1945 yılları arasında Japonlar'a karşı yapılan savaş sırasında, beş Çinli'den oluşan bir elçi heyeti, Japonlar'a karşı savaşın gerçek durumu hakkında Türk halkına bilgi vermek üzere Türkiye'yi ziyaret etti. Bu heyet, hem Türk hükûmetinin ve hem de Türk halkının sempatisini kazandı ve onların, Japonlar'a karşı savaşta, Çinlilerin zafer kazanacağına dair güven duymalarını sağladı.

Yukarıda söylediklerimizden, Türkiye ve Çin arasında dostluğun çok erken bir dönemde başladığı ve uzun bir zaman sürdüğü anlaşılmaktadır. Birbirine karşı besledikleri sevgi zamanla azalmadı.